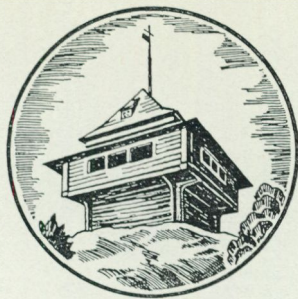


FATABUREN 1970



fataburen

Nordiska museets och Skansens årsbok 1970



FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1970

Redaktion: Christian Axel-Nilsson • Nils-Erik Bærendtz • Sam Owen Jansson
• Skans Torsten Nilsson

Layout: Torsten Stääf

Tryck: Tryckeribolaget Ivar Hæggström AB 1970

Pärmens färgbild: Takmålning i ett avträde vid von Echstedtska gården, Västra Smedbyn i Kila, målad omkr. 1765. Gården tillhör Värmlands museum, Karlstad.

Ett bidrag till hemlighusets historia

*L'on entre ici morose
pour chasser ses soucis
et autres choses aussi
l'on en sort le teint rose*

*(Man träder in betryckt
att här sin vanda lätta
och även andra ting
Man kommer ut med rosig kind)*

Text på dörren till avträdet i
slottet Minneval i Normandie.

Få eller inga av det mänskliga livets ytringar och behov har undgått eller undgår att förr eller senare bli föremål för forskarens undersökningar och därpå eventuellt följande litterära prestationer: inte ens behovet av ett dass. Litteraturen är emellertid i detta avseende ganska sparsam. Veterligen är den 1968 utkomna »Stång i vägg och hemlighus» av professor Gunnar Tilander det enda mera betydande arbetet i sitt slag här i landet. Tilander har forskat under många år i ämnet och redogör för utvecklingen från de mest primitiva formerna fram till en modern tids bekvämligheter.

Med hänvisning till nämnda verk är det vår avsikt att här endast redovisa en del av det rikhaltiga material i form av uppmätningar och fotografier av hemlighus, som Nordiska museet under många år samlat in runt om i landet.

De primitiva formerna med »stång i vägg» eller över en gödselstad flyttbara säten m. m. övergavs ganska sent i bondgårdarna, i vissa trakter först omkring sekelskiftet 1800–1900. Särskilda hemlighus torde ha kommit till först under 1800-talets förra hälft på de större bondgårdarna och då i regel i nära anslutning till fähusens gödselstad. Denna lokalisering torde också ha varit vanlig i den karolinska ståndsmässiga gårdsanläggningen, som i likhet med bondgården har ladugård och stall inom räckhåll från boningshusen.

En så självklar placering av detta lilla nödvändighetshus kunde emellertid inte gälla för den nyare tidens ofta arkitektplanerade herrgårdsanläggning, där ladugård och stall förlades utanför mangårdsområdet och utom bekvämt räckhåll från boningshusen. Det blev vanligt åtminstone på de mindre och medelstora herrgårdarna, med symmetrisk husgruppering kring en mittaxel, att låta hemlighusen ingå som ett led i denna i form av parställda paviljonger, varav den ena ibland kunde ha annan funktion.

Situationsskisserna här nedan ger några exempel på hur herrgårdarnas avträden kunde placeras i förhållande till boningshusen. Skisserna är i skala 1:2000. Avträdena helsvarta. På Torp, Husby-Oppunda socken, Söderman-

land, står två små paviljonger, båda hemlighus, ytterst på gårdsterrassens hörn (fig. 1 o. 3). Torp är en 1700-talsanläggning. Huvudbyggnaden är numera riven. Gideå bruksherrgård, Ångermanland, har två åttkantiga paviljonger på gårdsplanen framför huvudbyggnaden (fig. 2 o. 4). Den ena är avträde och den andra ett f. d. brännvinsmagasin. Gården är anlagd på 1820-talet. I många fall har avträdet dock fått en mindre framträdande plats, antingen i döljande buskage eller bakom flygelbyggnader och bodar som t. ex. på Nääs i Bärbo socken, Södermanland, där de små husen till yttermera visso, originellt nog, maskerats som famnvedstapel respektive vedstack (fig. 5 o. 6). På Trangärds-torp i Värmland har avträdet lagts något indraget mellan två flygelbyggnader (fig. 7). Denna tendens att ge avträdet en undanskymd plats i gårdsanläggningen är mera utmärkande för 1800-talets senare del. Men också praktiska skäl kunde bli bestämmande för avträdet plats. Om möjligt valdes ett ställe där man kunde placera byggnaden med baksidan i en sluttning.

Mycket tidigt har man strävat efter att kunna ha sitt avträde inom bostadshusets väggar. De medeltida borgarnas i yttermuren hängande avträden finns ännu kvar här och var. Helt inom murarna är den märkliga privet-anläggningen på Skoklosters slott från 1600-talets mitt. Förebilden har Karl Gustaf Wrangel sannolikt hämtat från Tyskland.

På originalritningar till herrgårdar från omkring 1700-talets mitt förekommer vissa smärre utrymmen, företrädesvis i närheten av sovrum, som

har beteckningar tydande på att de är avsedda som permanenta avträden. Som exempel kan nämnas Carl Gustaf Tessins egenhändiga planskiss till Åkerö omkr. 1750, där bottenvåningen upptar två små utrymmen med ritad bänk med hål och texten »lieux», Carl Fredrik Adelcrantz ritning till Sturehof och Gustaf af Sil-léns till Eka, Uppland 1786 m. fl. Nattstolen är emellertid fortfarande ett nödvändigt inventarium, som först i och med vattenklosettens införande blir överflödig.

A contribution to the history of privies
This study is an account of earth-closets from all parts of Sweden, of which Nordiska museet has a rich collection of photographs.

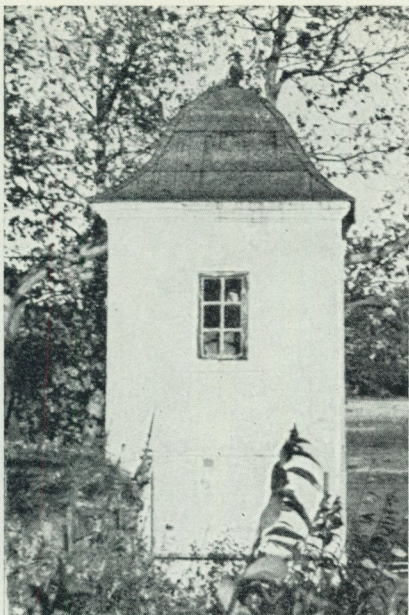
The primitive type with "a pole in the wall" or over the dunghill was in use on the farms in some districts as late as at the turn of the century. Special houses, placed by the dunheaps, came into use on the farms only during the first half of the 19th century, a nicety borrowed from the manorial estates where they were common since the early 18th century. The later manors, with a strictly symmetric grouping of houses, arranged for the privies to be housed in one (sometime both) of the two pavilions, which generally flanked the courtyard. During the latter part of the 19th century the tendency to hide the privy became more pronounced.

As early as in the Middle Ages the need for privies inside the dwellings was felt. The overhanging latrines can still be seen on the walls in medieval castles. Later on separate small rooms near the bedrooms were set aside for the "night-chair", a necessary piece of furniture until the invention of the water closet.

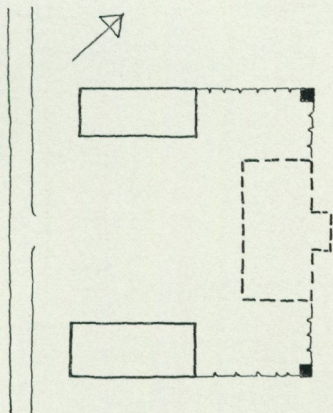
Sander Rosén och
Bertil Wetter:
Ett bidrag till
hemlighusets
historia

1. På Torps herr-
gård i Husby-
Oppunda socken,
Södermanland, står
två små pavil-
jonger ytterst på
gårdsterrassens
hörn. Båda är av-
träden. Foto 1958.

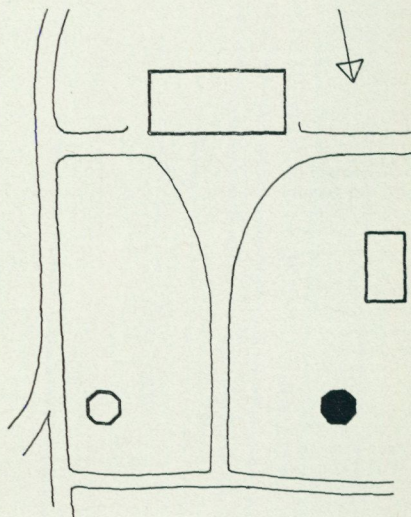
2. Det åttkantiga
avträdet på Gideå
bruksherrgård i
Angermanland.
Väggarna är må-
lade i rosa med
vita foderom-
fattningar. Topp-
taget är täckt
med stöckor och
avslutat med en
svarvad knopp.
Foto 1949.



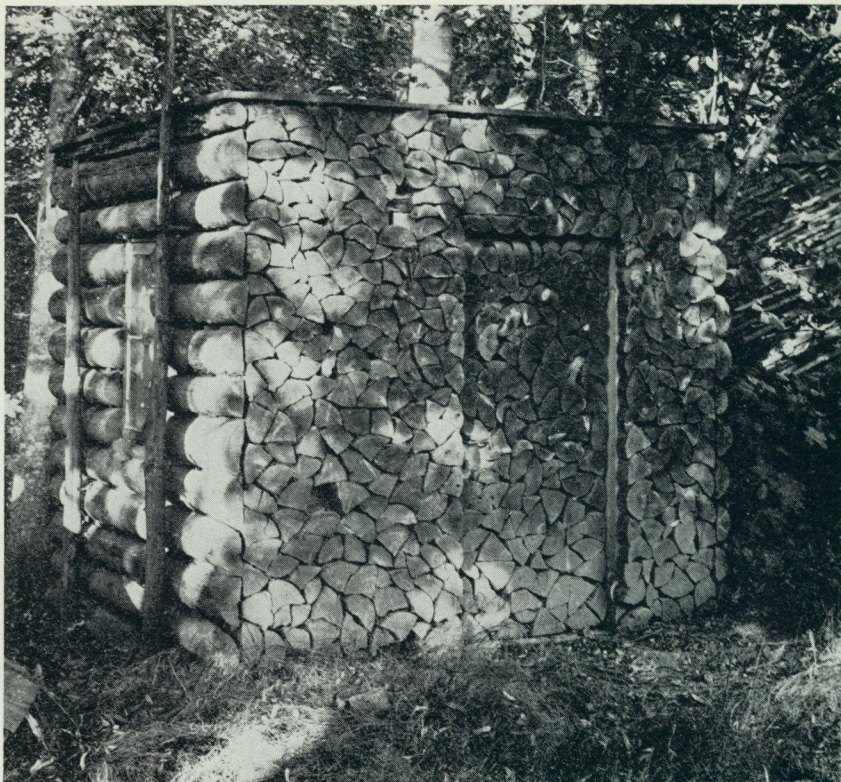
3. Plan av Torps
herrgård med de
två avträden i
terrassens hörn.



4. Plan av herr-
gårdsanläggningen
på Gideå bruk. Av
de två åttkantiga
paviljongerna är
det ena ett f. d.
brännvinsmagasin
och det andra
det ovannämnda
avträdet. Gården
planerades på 1820-
talet efter ritningar
av stadsingenjören
i Gävle David
Rosenbaum.

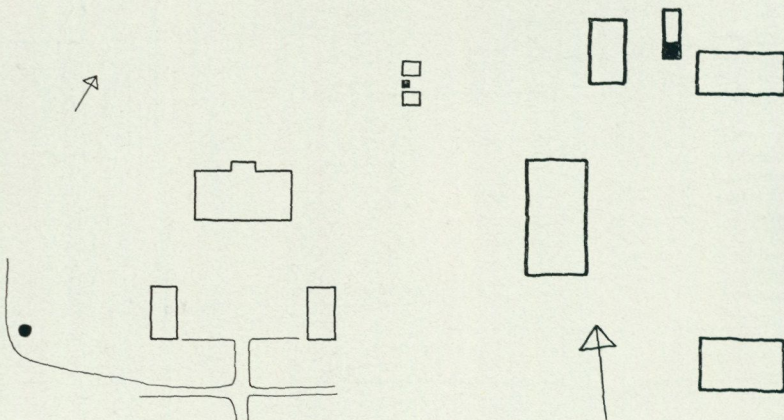


Sander Rosén och
Bertil Wetter:
Ett bidrag till
hemlighusets
historia



5. »Famnen» på
Nääs gård i Bärbo
socken, Söderman-
land. Den origi-
nella utformningen
får väl ses mera
som ett utslag av
skämtlynne än av
prydhets. Foto
1961.

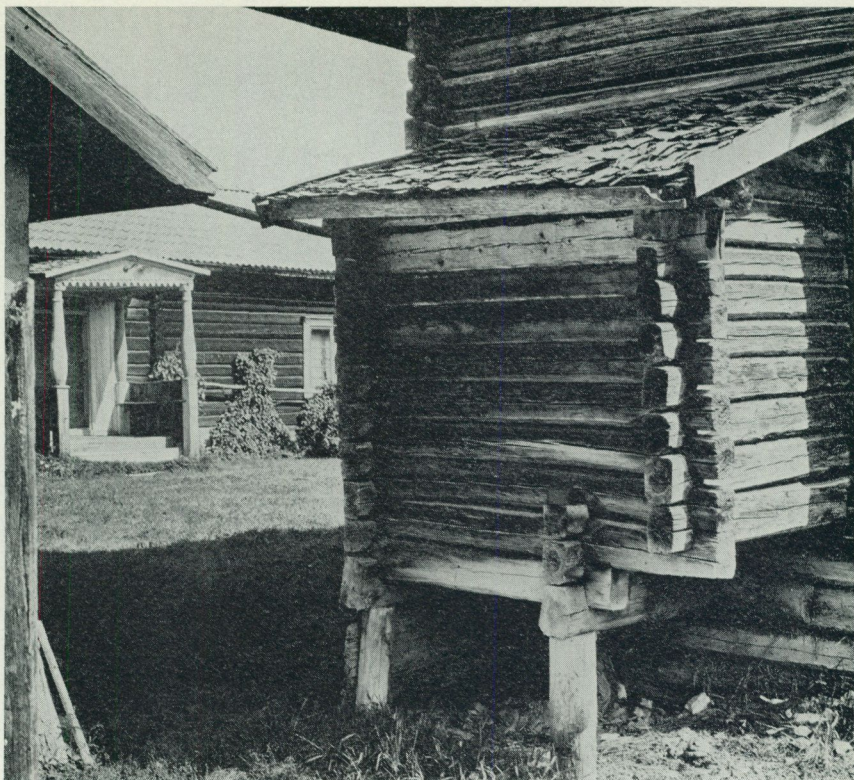
6. Nääs gård har
sina två avträden
mer dolda och
därtill kamoufler-
ade, det ena till
en vedstack och
det andra till ovan
avbildade famn-
vedstapel,
»Famnen».



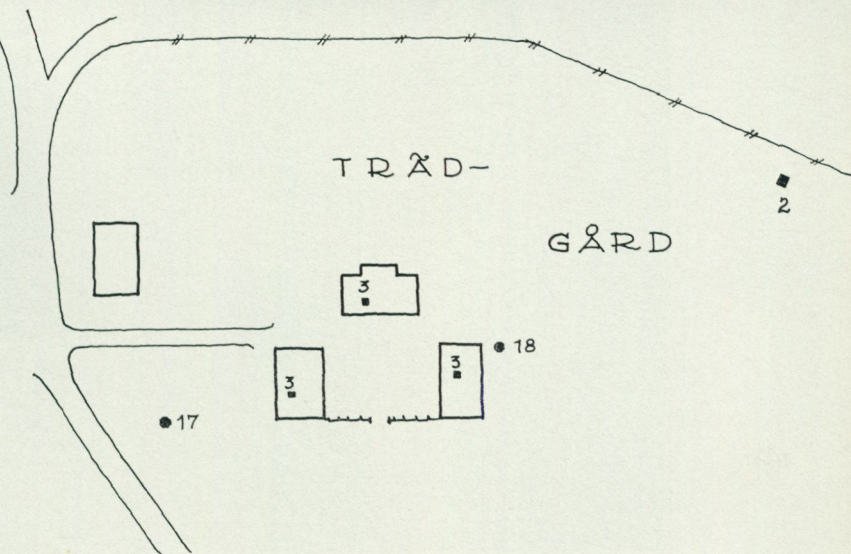
7. Även på Tran-
gärdstorp i Grava
socken, Värmland,
ligger avträdet en
smula undanskymt
mellan två flygel-
byggnader.

Sander Rosén och
Bertil Wetter:
Ett bidrag till
hemlighusets
historia

8. På bondens
gård lades avträdet
som regel i anslut-
ning till fähus och
gödselstad. Detta
avträdeshus i Rätt-
vik, Dalarna, har
kommit att ligga
bekvämt mitt för
manbyggnadens
förstukvist. Någon
anledning att dölja
dessa nödvändig-
hetshus har aldrig
funnits. Lägg märke
till de timrade
stockvarven som
bär upp sittbänken.
Foto 1926.



9. Avträdet placering vid olika
tidpunkter på
Bärsta herrgård i
Hackvads socken,
Närke. Nr 17 och
18 som omnämnes
i en brandförsäkringsanmälan 1811,
uppfördes 1799. De var åttkantiga och
rödmålade. Under
1800-talets sista
år ersattes dessa
av nr 2, som låg
långt bort i träd-
gården, dolt av
buskage. Toaletter
inomhus, nr 3, till-
kom under 1900-
talets första del.
Utvecklingen torde
ha varit likartad på
de flesta större och
medelstora herr-
gårdar i Mellan-
sverige.

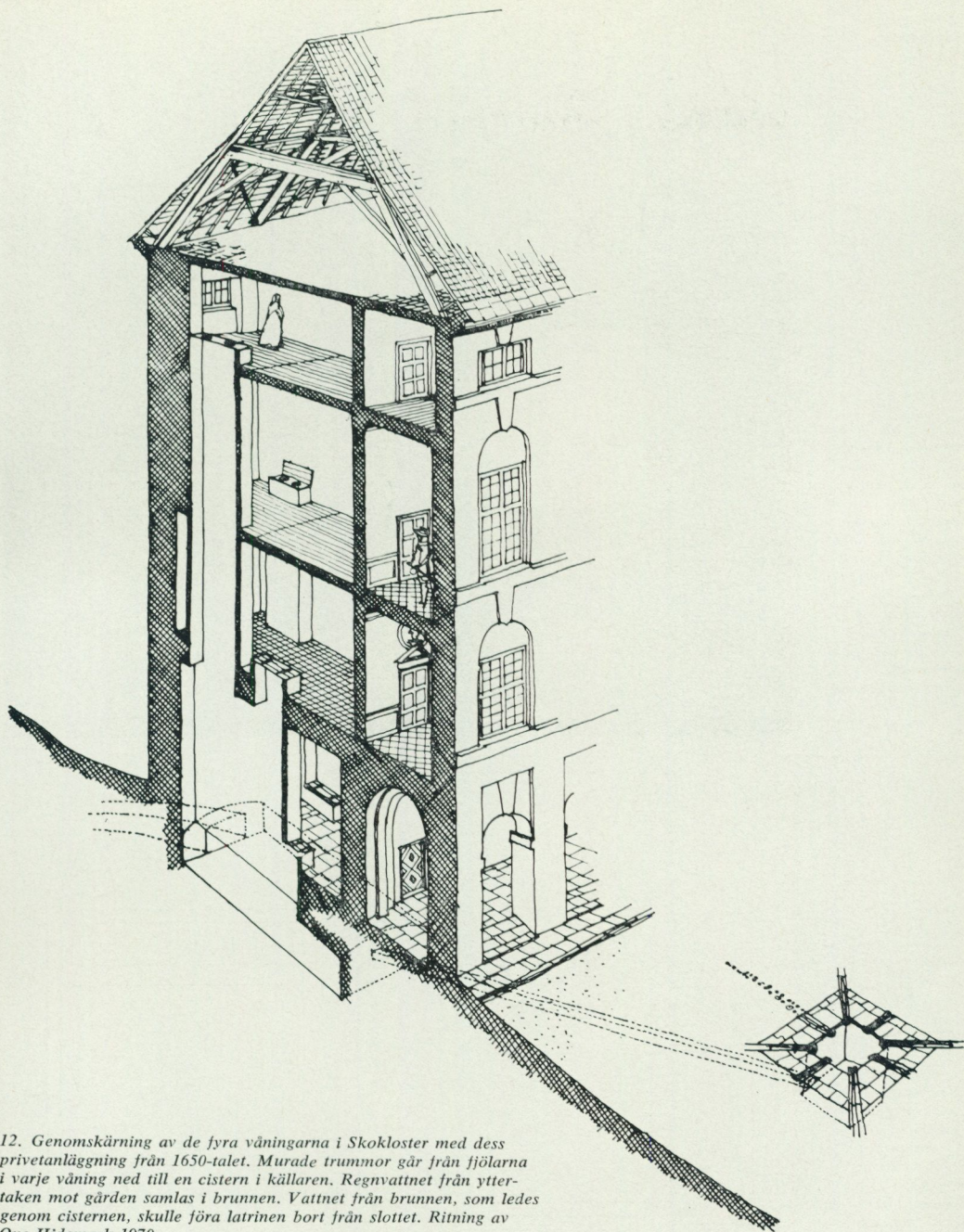


Sander Rosén och
Bertil Wetter:
Ett bidrag till
hemlighusets
historia

10. Gammalt avträde
på den medeltida
Kattlundgården
på Gotland. Sitt-
bänken är placerad
helt öppet i gårds-
muren utan egent-
ligt skydd för
insyn, väder och
vind. Foto 1936.



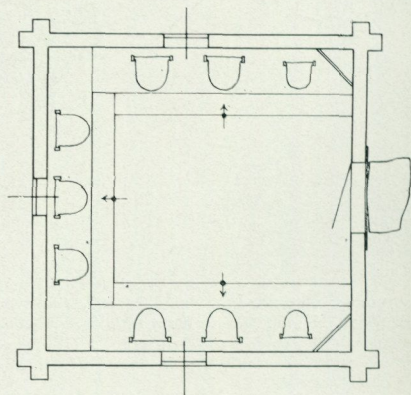
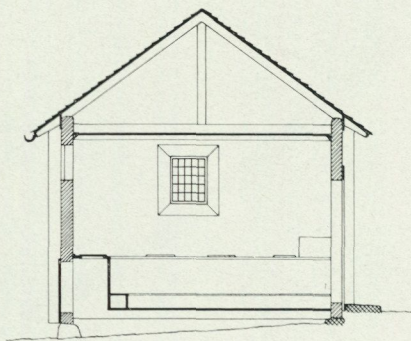
11. Privetet i
översta våningen
på Skokloster.

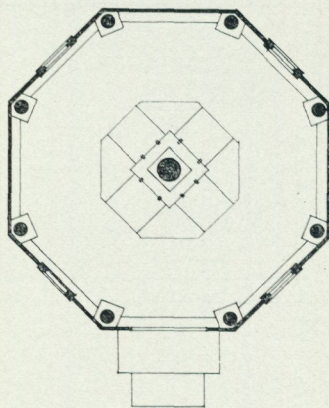
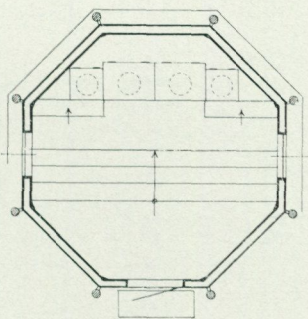
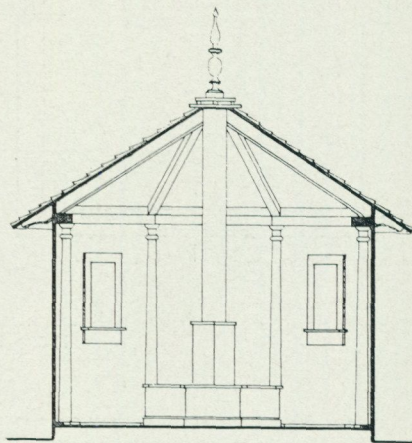
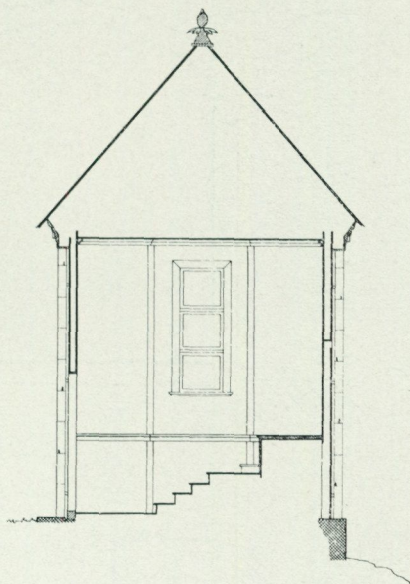




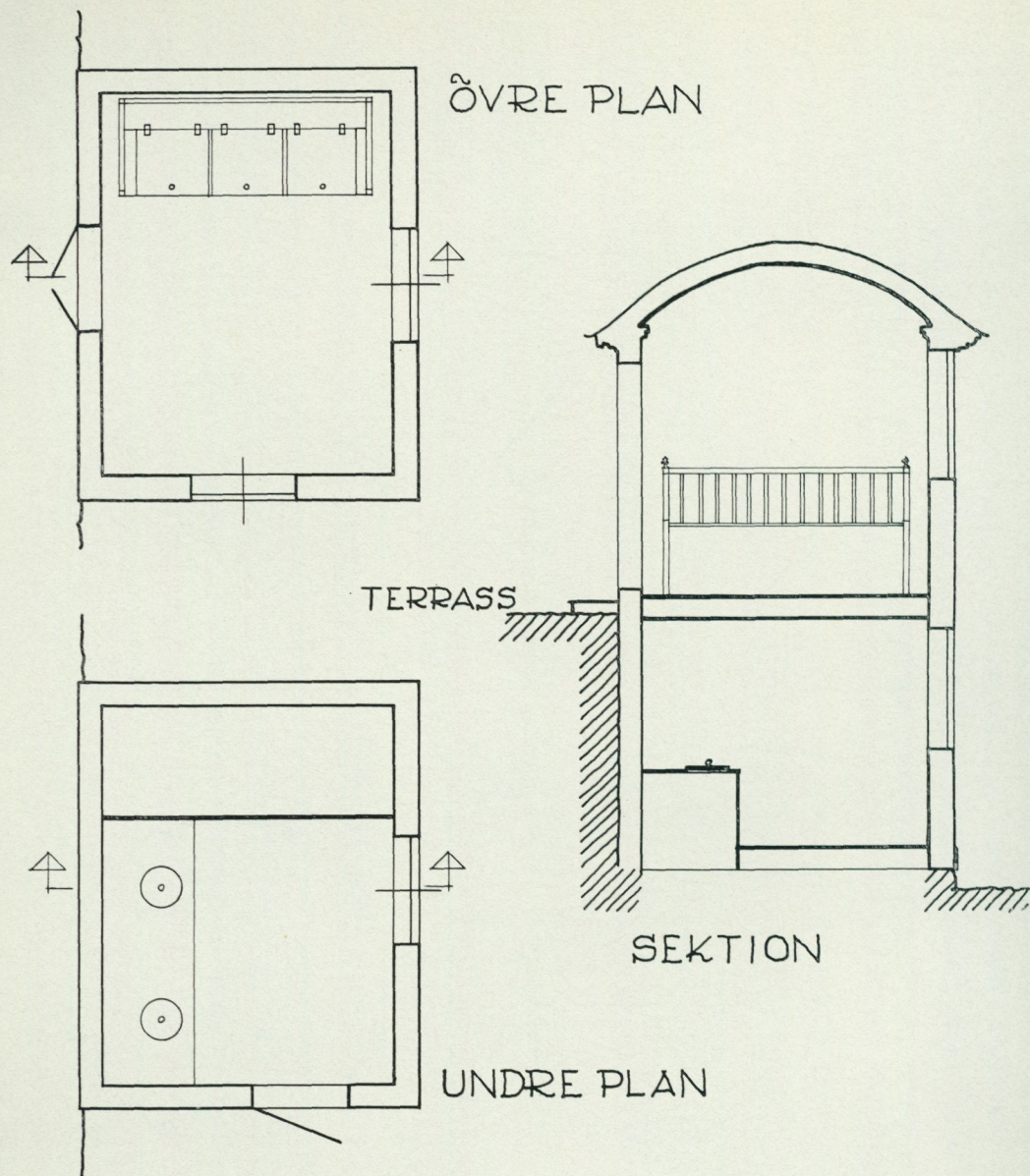
13. Det lilla kvadratiske, timrade tre- eller tvåhåls-avträdet, som denna bild från Värnsta gård i Lillkyrka socken, Uppland, representerar, är en typ av avträden som varit mycket vanlig och väl fortfarande är i bruk på mindre herrgårdar och större bondgårdar i Mellansverige. Foto 1928.

14—15. Ett avträde från 1700-talet för nio personer. Den kvadratiske grundplanen med bänkar utmed tre sidor för tankarna till ett konferensrum, Apertin, Värmland. Foto av interiören, se fig. 24. Uppmätning från 1960.

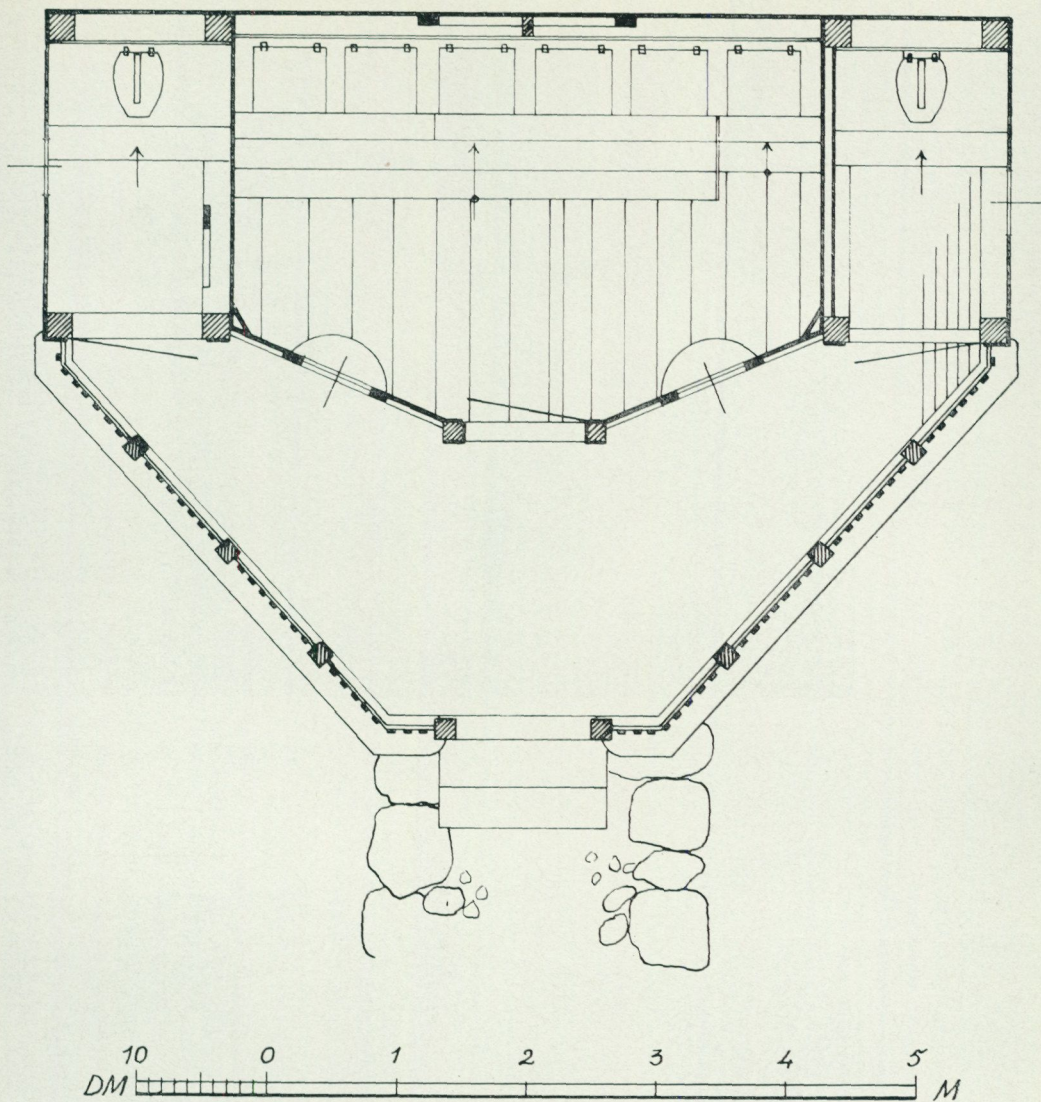




16—17. Herrgårdarnas avträden har ofta åttkantig planform under topptak. Det är små paviljonger som mera ger intryck av lusthus än hemlighus. T. v. avträdet på Herrestad i Toresunds socken, Södermanland, t. h. avträdet på Trystorp i Tångeråsa socken, Närke.



18. Uppmättningsritning av tvåvårigt avtråde på Vallstanäs herrgård i Norrsunda socken, Uppland. Övre planet med ingång från gårdsplanens terrass är avsett för herrskapet. Bänken är där utformad som en pinnsoffa. Undre planet nedanför terrassen är för tjänstefolket och något enklare inrett.

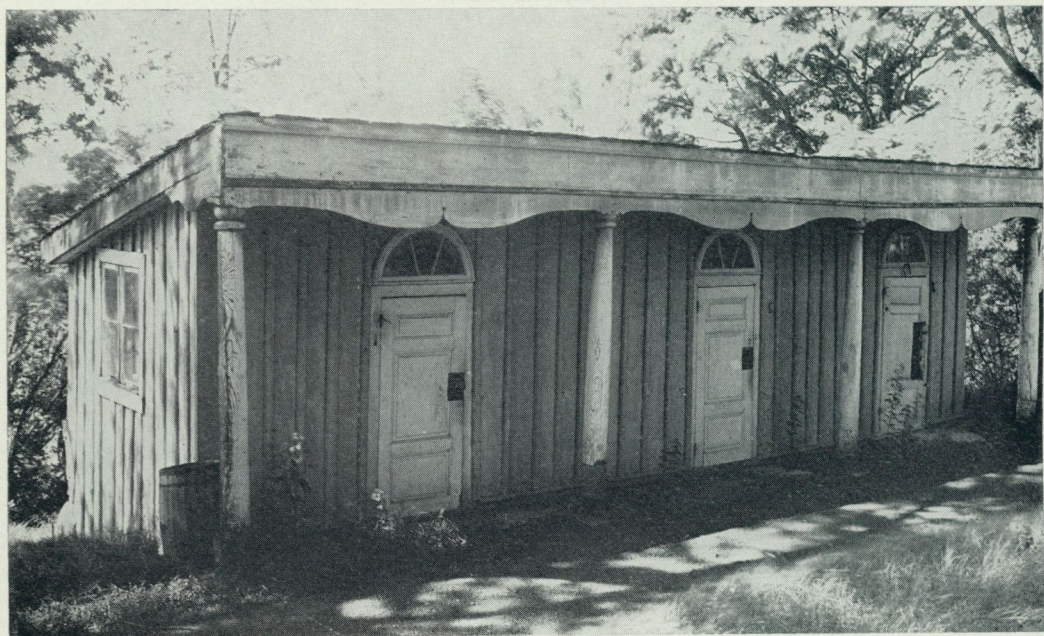


19. Planritning över det monumentalt utformade avträdet på Salskult i Stenberga socken, Småland. Hela främre partiet utgör ett förrum med yttre spjälväggar under tak. Rummet i mitten har sex håll, varav två är mindre för barn. Till höger och vänster separata enmansbås. Uppmätning från 1961.

20. Då bruksherrgården på Lisjö i Sura socken, Västmanland, uppfördes i början av 1800-talet fick även avträdet en klassicistisk utformning. Det förlades i en svag sluttning snett bakom huvudbyggnaden ner mot ladugården. Det var enkom avsett för husbondfolket. Foto 1929.



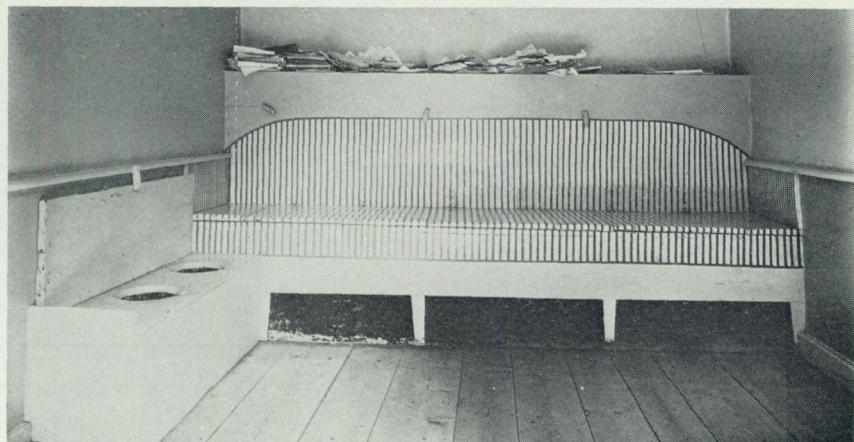
21. Avträdet på Gustavsvik i Värmland nära Kristinehamn är ett exempel på hur man vid en större herrgård under 1800-talets förra hälft ville ha ett stort, gärna arkitektoniskt utformat hemlighus. Mängden av hål berodde inte enbart på behovet av sällskaplig samvaro utan i lika hög grad därav att man inte behövde tömma så ofta. Foto 1928.



22. Avträdet på
Jonsbol i Visnums
socken, Värmland
finns inrymt i en
knuttimrad och
rödfärgad bod-
länga. Innanför
den svartfärgade,
breda dörren fram-
träder i chockartad
kontrast en elegant
interiör med hel-
boaserade väggar i
ljus oljefärg. En
trappa och ett väl-
kommande räcke
med svarvade knop-
par bjuder upp till
»tronen», utformad
som empíresoffa
med tygklädda
dynor mot rygg-
stödet. Till vänster
står en låg liten
stol med lock och
hål för barn. Foto
1952.



23. Ett inte ovanligt
försök att med
kamouflerande
målning skapa
trevnad i hemlig-
huset har gjorts på
Toverums gård i
Locknevi socken,
Småland. Den
hårda träbänken
föreställer en
soffa med tygklädd
sits och rygg. Foto
1930.

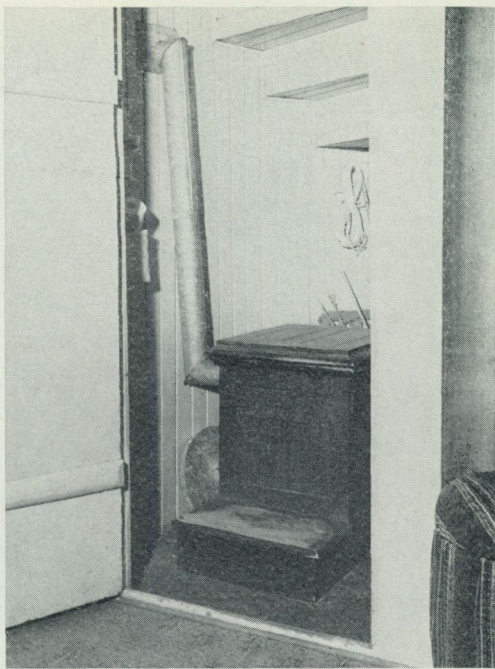




24. Det stort tilltagna avträdet på Apertin i Värmland (fig. 15—16) dominerades av en målad tapet från 1700-talets början, som när den blev omodern fick sin placering här. Numera är Apertindasset renoverat och väggmålningarna konserverade och uppsatta i huvudbyggnaden. Foto 1928.



25. Avträdetets inre blir vanligen rikligt dekorerat med reproduktioner ur illustrerade tidningar eller med gamla tryck, tavlor och skämtteckningar. Detta avträde i Öregrund från 1800-talets förra hälft ligger en trappa upp över kreaturens gödselrum. Foto 1967.

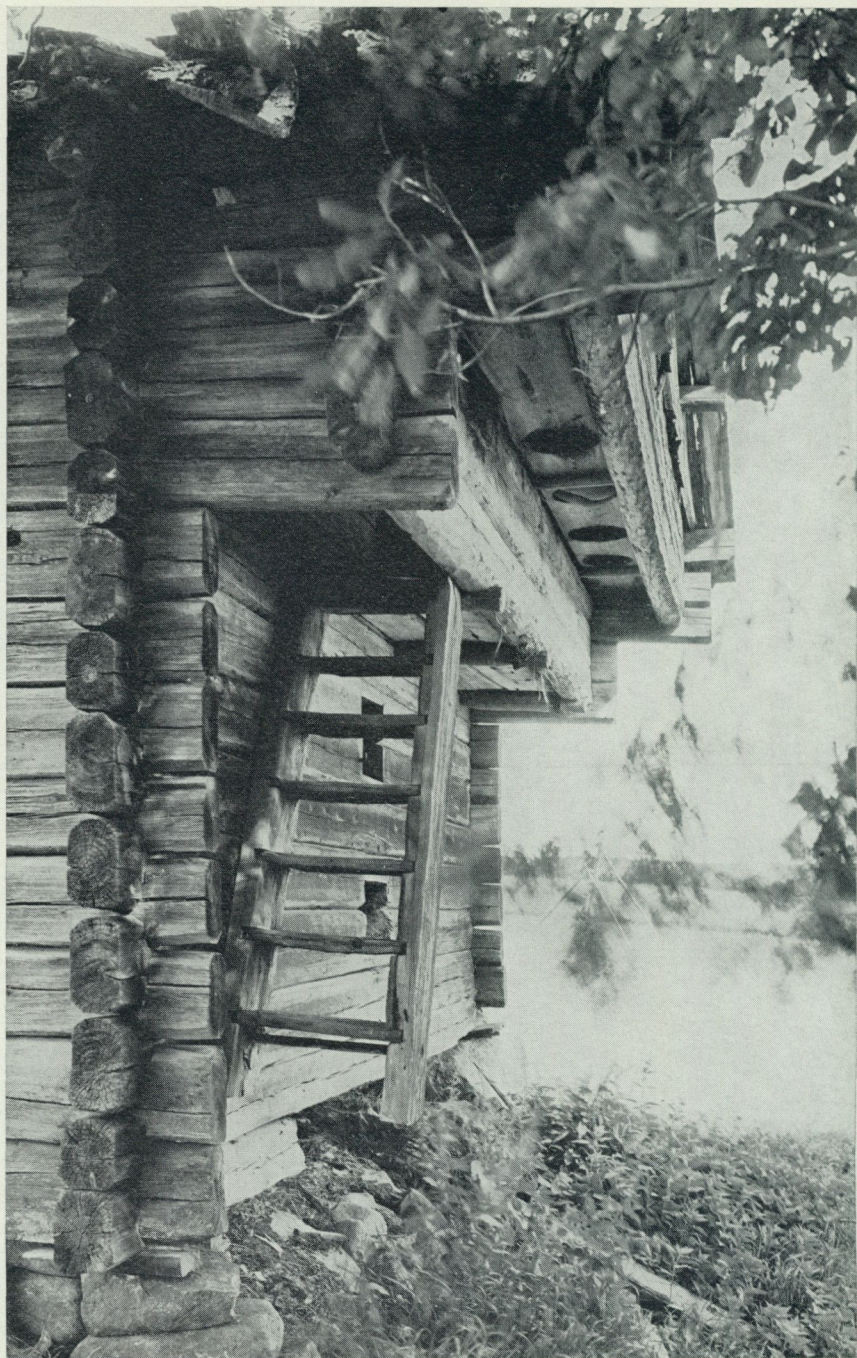


26. Avträdet kunde förutom sin egentliga funktion även tas i anspråk som förvaringsplats för slädfällar och dylikt. Den speciella odören var ett bra malskyddsmedel. Bilden visar ett hörn av det rymliga avträdet på Salshult i Småland (fig. 20) med en förvaringskista. Väggarna kunde ofta vara behängda med plagg av olika slag. Foto 1961.

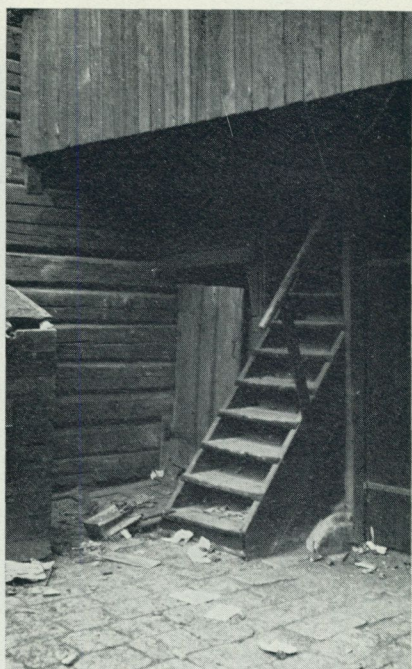
27. När torrklosetten, med eller utan tekniska och patenterade finesser, började fabriksstillverkas, uppstod svårigheter att finna en lämplig plats för den ganska skrymmande pjäsen. Vanligen tog man i anspråk förstaskrubbar eller utrymmet under trapporna, ofta med minimal rörelsefrihet. Det var också vanligt, särskilt i städernas hyreshus, att placera torrklosetter på vindarna.

28. Även ett i modern tid inrett toaletttrum har i många fall någon form av dekoration. Det är dock inte alla som med sådant sinne för glatt skämtlynne blivit dekorerade som toaletterummet här bredvid. Fotografiet kan tyvärr inte återge mer än en liten del av väggarnas utsmyckning.

Sander Rosén och
Bertil Wetter:
Ett bidrag till
hemlighusets
historia

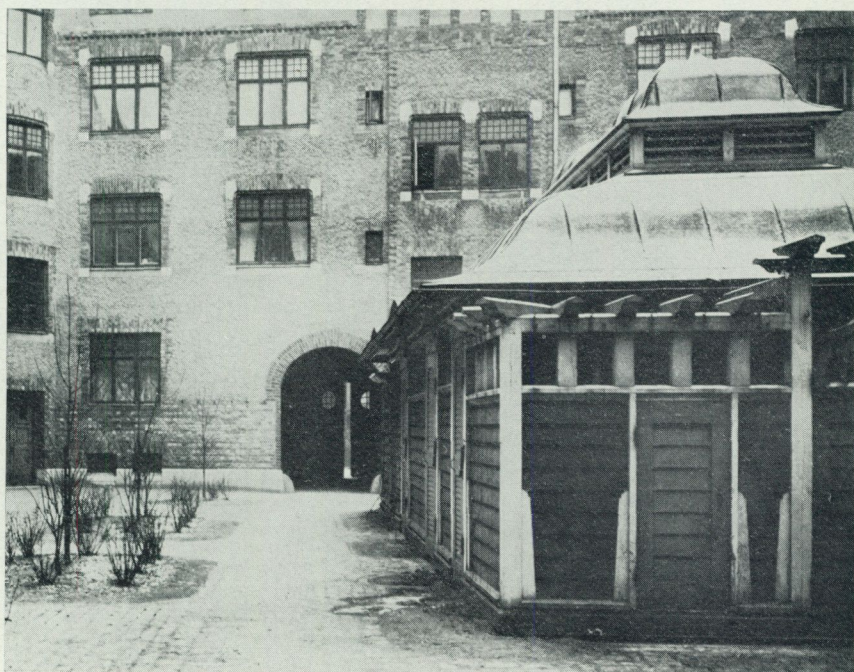


29. Avträde i Bjurs-
ås socken, Dalarna.
De fem översta
stockvarven har
kragats ut vid fä-
husgaveln för att
bära upp golv och
fjöl över gödsel-
staden. Bakom
stegen syns mock-
lucka och ljusglugg.
Foto 1926.



30—31. Gammalt avtråde i Sala. Då ännu städernas borgare höll sig med boskap, var det vanligt att de tätbebyggda gårdarna hade avträdet en trappa upp ovanför gödselhögen. Foto 1962.

32. När stora hyreshus med många lägenheter började byggas i våra städer under 1800-talets senare del, hade ofta varje hushåll sitt avtråde nere på gården antingen i en lång rad utmed en brandmur el. dyl. eller också i en särskild byggnad mitt på gården såsom på denna bild från Göteborg. Spjöldörrar och högt sittande fönster var typiska för dessa byggnader.



Sander Rosén och
Bertil Wetter:
Ett bidrag till
hemlighusets
historia

33. Endast några
kilometer från
Nordiska museet
ligger denna nu
klassiska typ av
utedass. Den får
utgöra slutvinjett
utan att denna lilla
byggnad därför
upphör med sin
funktion. Foto
Kerstin Bernhard
1955.

